

RECENSIES

R. Te Velde (red.), *Thomas van Aquino. Vruchtbaar Woord. Wijsgerige beschouwingen bij een theologische tekst van Thomas van Aquino* (Summa contra Gentiles, boek IV, hoofdstuk 11). Leuven, Universitaire Pers, 1990, 134 blz., 450 Bfr., ISBN 90-6186-3627

Onder een goedgekozen en betekenisvolle titel wordt in dit werk een tekst van Thomas uitgegeven, vertaald en gecommentarieerd. De vertaling met een toelichting is de deskundige arbeid van Carlos Steel. Volgen dan vijf commentaren bij de tekst, waarvan het de bedoeling is de argumentatie van Thomas voor niet-specialisten toegankelijk te maken, en vooral ook het belang en de betekenis van deze vorm van wijsbegeerte aan te tonen. Zoals in de ondertitel vermeld, hebben we te maken met een theologische tekst, of liever een wijsgerige reflectie over een belangrijk punt van de christelijke dogmatiek : het voortbrengen binnen God van de Zoon door de Vader. Deze denkoefening van Thomas bevindt zich op de grens tussen technologie en filosofie. Uit de commentaren moet blijken dat hier een authentiek en vruchtbaar denken met een eigen rationaliteit voorligt. Hierbij verliest men uiteraard niet uit het oog dat de waarheid zelf van de Triniteit geen object van wetenschappelijk of wijsgerig bewijs kan zijn. Enkel de redelijkheid ervan kan men in een zekere zin aanduiden. Zo is het project van dit boek op voorbeeldige wijze getrouw aan de geest van de filosofie van Thomas.

De tekst zelf is goed gekozen. In het gehele oeuvre van deze belangrijke middeleeuwse scholastiek kan de *Summa contra Gentiles*, naar zijn opzet een moderne lezer nog het meeste aanspreken. Het gepresenteerde fragment is evenwel moeilijk, en inhoudelijk niet direct evident. In onze tijd is God ver en verborgen, laat staan het mysterie der Triniteit. In deze tekst wordt inderdaad gepeild naar de betekenis van de '*generatio in divinis*', de geboorte van de Zoon, of naar de uitdrukking van Johannes, van het Woord in de Vader. Thomas van Aquino poogt uit te leggen hoe men zich een emanatie binnen het goddelijke kan denken, waardoor tegelijk een tweede persoon wordt geconstitueerd. De redenering die hij hiertoe opbouwt, is onmogelijk in een kort bestek weer te geven. Zij steunt op een ontologische totaalvisie van de werkelijkheid die Herman Berger, 'Graden van emanatie, van leven en van zelfreflectie' in een eerste commentaar helder uiteenzet. Om in de gedachtengang van Thomas te treden moet de lezer bereid zijn een metafysische optiek te aanvaarden, en de exclusiviteit van een wetenschappelijke evolutionistische visie te verlaten. De kosmische orde zoals Thomas zich die voorstelt, vertrekt van God als de volheid van zijn; andere zijnden participeren in dit zijn op een verminderde wijze. God is ook het hoogste zijnde waaraan de zelfreflectie toekomt. En deze zelfreflectie betekent een emanatie die in het goddelijke blijft, in het Woord wordt uitgedrukt en als het volmaakte zelfbeeld van God een tweede Persoon binnen de eenheid constitueert. Het is interessant dat zo naar aanleiding van een theologisch probleem het ontologisch statuut van

de eenheid en de veelheid in een nieuw daglicht komt te staan. De ontwaarding van de veelheid, die teruggaat op het antieke platonisme wordt overwonnen door het poneren van een veelheid binnen de hoogste eenheid die God wordt genoemd.

Dit thema bespreekt Jan Aertsen grondig in zijn bijdrage over 'Eenheid en veelheid in God'. Opvallend is daarbij het besluit dat in de eenheid van het hoogste zijn een vorm van intersubjectiviteit aanwezig is. Het zijn is in zijn diepste wezen relationeel. Hier blijkt de originaliteit van het denken van Thomas en de algemeen wijsgerige vruchtbaarheid van het inzichtelijk maken van een theologisch probleem, waardoor zelfs moderne wijsgerige inzichten over de 'intersubjectiviteit van het zijn' worden geanticipeerd. Beide teksten zullen geïnteresseerden in de klassieke metafysische thematiek bijzonder aanspreken.

In 'De binnenkant van de taal' door Rudi te Velde en 'De metafoor van de vruchtbaarheid' door Ben Vedder, worden de twee sleuteltermen 'verbum' en 'generatio' tot uitgangspunt van analyse genomen. Waar de twee eerder besproken teksten voornamelijk een immanente explicatie zijn van de gedachtengang van Thomas, verwijzen deze beschouwingen eveneens naar hedendaags wijsgerig gedachtegoed. In de binnenkant van de taal behandelt de auteur de taal filosofische implicaties van het begrip 'verbum interius' waarop de thomistische argumentatie steunt. Aanvaardt men Heideggers kritiek van een louter instrumentalistische taalopvatting, dan schijnt hierdoor ook de kern van Thomas' opvatting te worden getroffen. Ook bij Thomas schijnt een innerlijk gebeuren, opgesloten binnen het privé-bewustzijn van het subject, vooraf te gaan aan de taaldaad. Deze bestaat dan eenvoudig in het inschakelen van een middel om het innerlijk begrip naar buiten kenbaar te maken. Deze interpretatie berust echter volgens de auteur op een misvatting. Thomas maakt inderdaad een essentieel onderscheid tussen uiterlijk en innerlijk, maar dit innerlijke staat niet buiten het taalkarakter van de taal. Het kan dan ook beter worden aangeduid met de uitdrukking 'de binnenkant van de taal'. Het innerlijke woord is geen louter interne psychische entiteit; er bestaat een intieme relatie met het uitwendige woord. "(...) het woord-karakter van de taal (kan) niet anders begrepen worden dan vanuit haar geestelijke oorsprong die de taal van binnenuit in haar verbale uitdrukingskracht fundeert." (blz. 67) Het inwendig woord is reflexieve immanente, zelfuitdrukking. Dit woord is fundamenteel zelf uitdrukking, zij het innerlijk en geestelijk. Daar Thomas slechts accidenteel een taal filosofie formuleert, naar aanleiding van een theologische problematiek, wordt dit aspect van de taal als innerlijke, geestelijke productie, overgeaccentueerd. Hij wenst trouwens aan te tonen hoe men de Zoon als Woord kan denken binnen de Vader. Wat de binnenkant van de taal is voor de menselijke taal, realiseert God in volmaaktheid. Bij hem vallen de uitdrukker, de uitdrukking en datgene wat uitgedrukt wordt, samen. Dit constitueert een identiteit, maar waarin wel een onderscheid bestaat. Het geestelijke element dat Thomas uit de taal naar voor haalt ten behoeve van een theologische reflectie, openbaart volgens de auteur evenwel een metafysisch aspect in de taalactiviteit, die in de huidige gangbare ideeën over taal meestal afwezig blijft. Het contingente aspect wordt overgeaccentueerd, waardoor het voorkomt alsof de mens totaal opgesloten zou zijn binnen een particulier taalsysteem dat hij niet in staat is reflexief te overstijgen. Zo toont de auteur goed aan dat een benadering van de taal vanuit een spiritualistische metafysica geen simplistische instrumentele benadering veronderstelt, maar dat zij ook onmogelijk kan

voorbijgaan aan een innerlijk geestelijk element dat het spreken draagt en tevens toelaat door reflectie de particulariteit en contingentie te overstijgen.

In 'De metafoor van de vruchtbaarheid' plaatst Ben Vedder de thomistische opvatting van 'generatio', zoals die in de tekst van de *Summa* wordt aangewend, naast de analyse die bij Levinas is terug te vinden. Dit is interessant en instructief. Het leert iets over de verschillende metafysische en religieuze opties van de twee denkers. Bovendien blijft het voor iemand die zich door de geest van het thomisme laat inspireren, steeds een uitdaging om na te gaan of de theologische inhoud van het christendom als redelijk kan worden aangebracht met de gegeven wijsgerige inzichten en begrippen. De auteur komt zelf tot het besluit dat de wijze waarop Levinas over vruchtbaarheid en voortplanting spreekt, een ander aspect op het oog heeft dan de thomistische interpretatie. Ze lijkt dus voor een begrip van de geboorte van de Zoon uit de Vader in de goddelijke eenheid niet bruikbaar. Levinas wenst vooral het onbepaalbare en het anders zijn van het voortgebrachte te benadrukken, wat voor Thomas voor de schepping kan gelden, maar niet voor het voortbrengen in God. Hierdoor treedt natuurlijk de theologische gerichtheid van Thomas' denken des te duidelijker naar voren. Hem is het niet te doen om een fenomenologie van de vruchtbaarheid, maar om het verlenen van een wijsgerig aanvaardbare betekenis aan een voorgenvonden uitdrukking van een geopenbaarde waarheid.

Deze dogmatische bekommernis is uiteraard aan het denken van Levinas vreemd. De auteur kan dan ook niet anders dan de niet bruikbaarheid van Levinas' inzichten voor dit kader vaststellen. Het contrast tussen beiden blijft wel verhelderend. Wat in de menselijke ervaring vruchtbaarheid en voortplanting heet, is in de analyse van Levinas iets anders dan het genereren van de identiteit. Enkel deze laatste kan echter aan God toekomen, wil men zijn eenheid handhaven. Thomas blijft in zijn wijsgerige verwoording van dit gegeven dan toch aangewezen op de analogie met de kennishouding van het Avondland die door Levinas onder kritiek wordt gesteld. "Door deze kennishouding wordt alles wat te kennen is herleid tot hetzelfde." (blz.111) Ik heb de indruk dat Thomas, precies omdat hij zich in deze traditie bevindt, de 'generatio' van de Zoon vanuit het goddelijke intellect kan beschrijven. Trouwens precies in de gelijkenis ligt voor Thomas het argument om in dit geval van 'processio' of voortkomen te kunnen spreken van voortbrenging. God reproduceert zich zelf identiek in zijn denken. Het is interessant op te merken dat Thomas naast de 'processio verbi', die een acte is van het intellect, de 'processio amoris' plaatst als acte van de wil, wat de Heilige Geest constitueert. (S.T. 1927) Het ware interessant geweest dit element toch in het geheel van de bundel te betrekken, ook al heeft de vertaalde tekst enkel betrekking op de Zoon. Dit situeren in zijn totaalopvatting van de drie-eenheid zou niet onnuttig geweest zijn.

De bundel wordt afgesloten met een korte, maar suggestieve bijdrage van Carlos Steel. In 'Het ene woord en de vele woorden' volgt de auteur de beweging van het ene Woord naar de schepping, die in het menselijke kennen en spreken met vele woorden wordt uitgedrukt. Deze vele woorden vinden hun waarheid wanneer zij gericht zijn op het ene Woord. Deze vele woorden zijn geen natuurnoodzakelijke emanatie, zij zijn resultaat van een vrije wilsdaad. Aangezien in dit geheel de mens geschapen wordt als het beeld bij uitstek van het oerbeeld, begiftigd met vrijheid, kan de lezer hier een terugkoppeling maken naar een idee van vruchtbaarheid die dichter ligt bij de interpretatie van Levinas. Ook kan

hierbij de opmerking worden gemaakt dat naast 'generatio' en 'verbum' ook 'imago' als metafoor uitvoeriger had kunnen besproken worden.

Dit werk is aanbevelenswaardig voor al wie uit de eerste hand kennis wil maken, onder deskundige leiding, met de nog steeds vruchtbare gedachte van Thomas.

Jef VAN BELLINGEN

HET VERHEVENE

Paul Crowther, *The Kantian Sublime. From Morality to Art*. Oxford, Clarendon Press, 1989, 178 blz., £ 22,50 ISBN 0-19-824848-2

Een van de moeilijkste onderdelen van Kants filosofie betreft het begrip 'Erhabene' (in het Nederlands : het verhevene of sublieme). Kant bespreekt dit begrip voornamelijk in zijn *Kritik der Urteilskraft*. Het eerste deel daarvan, de 'kritiek van het esthetische oordeelsvermogen', kent twee kernbegrippen : het schone en het sublieme. Volgens Kant oordelen wij dat iets schoon is, wanneer wij naar aanleiding ervan een vrije harmonie tussen verbeelding en verstand ervaren. Het sublieme daarentegen ervaren we, wanneer de presentatie die de verbeelding ons levert, tekortschiet om de zaak in kwestie goed te kunnen 'plaatsen'. Dat komt doordat het sublieme naar begrippen verwijst, die niet tot het gebied van het verstand, maar van de rede behoren. Te denken valt aan het oneindig grote of aan het overweldigend machtige. Het sublieme betekent dus dat de verbeelding op de rede betrokken wordt, maar daarmee kan zij nooit in harmonie geraken. Want van de ideeën van de rede is geen directe presentatie door de verbeelding mogelijk. Het esthetische oordeel gaat bij het sublieme dan ook gepaard met tegengestelde gevoelens : enerzijds onlust, vanwege de onmacht van de verbeelding, maar anderzijds lust, omdat we ervaren dat de rede zich boven elke presentatie uitstrekt.

Deze ervaring is volgens Kant onder andere in ethisch opzicht van belang. Het sublieme verwijst niet alleen naar de theoretische rede, maar ook naar de praktische. Via het sublieme bemerken we dat het begrip van de praktische rede, de morele vrijheid — hoewel onpresenteerbaar — onze hoogste bestemming vertegenwoordigt. Daarom is het sublieme een belangrijk thema in de derde Kritiek, waarin Kant een overgang van natuur naar moraliteit tracht te omschrijven.

Het is dan ook een loffelijk initiatief te noemen dat nu voor het eerst een monografie over dit onderwerp is verschenen. Te meer, daar Kants theorie van het sublieme in het laatste decennium sterk in de aandacht is gekomen. Crowther noemt zelf de verwerking van deze theorie door onder andere Derrida, De Man, Hertz (in de psychoanalyse!) en Lyotard.